

Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм,
А. Камю, Ж. П. Сартр

СУМЕРКИ БОГОВ

Москва
Издательство
политической
литературы
1990

Ж.-П. Сартр ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ – ЦЕ ГУМАНІЗМ

В кн.: Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – с. 319-344.

Я хотів би виступити тут на захист екзистенціалізму від низки докорів, висловлених на адресу цього вчення.

Перш за все, екзистенціалізм звинувачують у тому, нібито він закликає зануритися в квієтизм відчаю: раз ніяка проблема взагалі не вирішувана, то не може бути і ніякої можливості дії у світі; в кінцевому підсумку це споглядальна філософія, а оскільки споглядання – розкіш, то ми знову приходимо до буржуазної філософії. Такі головним чином звинувачення з боку комуністів.

З іншого боку, нас звинувачують у тому, що ми підкреслюємо людську ницість, показуємо всюди мерзенне, темне, липке і нехтуємо багато чим приємним і гарним, відвертаємося від світлої сторони людської природи. Так, наприклад, критик, який стоїть на позиціях католицизму, – пані Мерсьє звинувачувала нас у тому, що ми забули про посмішку дитини. Ті й інші дорікають нам у тому, що ми забули про солідарність людей, дивимося на людину як на ізольовану істоту; і це наслідок того, що ми виходимо, як заявляють комуністи, з чистої суб'єктивності, із картезіанського «я мислю», тобто знову-таки з такого моменту, коли людина осягає себе в самотності, і це нібито відрізає нам шлях до солідарності з людьми, котрі знаходяться зовні і котрих не можна осягнути за допомогою *cogito*.

Зі свого боку християни дорікають нам ще й у тому, що ми заперечуємо реальність і значення людських вчинків, оскільки, знищуючи божественні заповіді і вічні цінності, не залишаємо нічого, окрім свавілля: всякому дозволено чинити, як йому заманеться, і ніхто не може судити про погляди і вчинки інших людей.

На всі ці звинувачення я постараюсь тут відповісти, саме тому я і озаглавив цю невелику роботу «Екзистенціалізм – це гуманізм». Багатоох, ймовірно, здивує, що тут говориться про гуманізм. Розберемо, який смисл ми в нього вкладаємо. У будь-якому випадку ми можемо сказати з самого початку, що під екзистенціалізмом ми розуміємо таке вчення, яке робить можливим людське життя і яке, крім того, стверджує, що всяка істина і всяка дія передбачають деяке середовище і людську суб'єктивність.

Основне звинувачення, що нам висувається, полягає, як відомо, в тому, що ми звертаємо особливу увагу на дурну сторону людського життя. Мені розповідали недавно про одну даму, котра, обмовившись грубим висловлюванням, заявила у вигляді вибачення «Здається, я стаю екзистенціалісткою». Відповідно, екзистенціалізм уподібнюють непристойності, а екзистенціалістів оголошують «натуралістами». Але, якщо ми справді натуралісти, викликає крайнє здивування, що ми можемо лякати і шокувати в набагато більшій мірі, ніж власне натуралізм. Людина, яка відноситься терпимо до такого роману Золя¹, як «Земля», відчуває відразу, читаючи екзистенціалістський роман; людина, яка посилається на народну мудрість, котра доволі песимістична, знаходить нас закінченими песимістами. І в той же час тверезо міркують з приводу того, що «своя сорочка ближча до тіла» або що «собака любить палку». Є безліч інших загальних місць, що говорять про те ж саме: не варто боротися зі встановленою владою, проти сили не підеш, вище голови не стрибнеш, будь-яка не підкріплена традицією дія – романтика; всяка спроба, що не спирається на досвід, приречена на невдачу, а досвід показує, що люди завжди скочуються вниз, що для того, щоб їх утримати, необхідно щось тверде, інакше воцариться анархія. І, однак, ті самі люди, котрі переживають ці песимістичні приказки, котрі заявляють кожен раз, коли вони бачать який-небудь більш чи менш огидний вчинок: «Так, такою є людина!», і котрі годуються цими «реалістичними наспівами», – ці ж люди дорікають екзистенціалізму в надмірній похмурості, і притому так дорікають, що іноді питаєш себе: чи не за те вони ним невдоволені, що він, навпаки, занадто оптимістичний? Що, по суті, лякає в цьому вченні? Чи не той факт, що воно дає людині можливість вибору? Щоб це вяснити, слід розглянути питання в строго філософському плані. Отже, що таке екзистенціалізм?

Більшості людей, що вживає це слово, було б дуже важко його роз'яснити, бо зараз, коли воно стало модним, екзистенціалістами стали оголошувати і музикантів, і художників. Один хронікер в «Кларті» також підписується «Екзистенціаліст». Слово набуло такого широкого і розлогого смислу, що, по суті, уже просто нічого не означає. Схоже на те, що за відсутності авангардного вчення, на зразок сюрреалізму, люди, ласі на сенсації і бажанні скандалу, звертаються до філософії екзистенціалізму, яка, між тим, в цьому відношенні нічим не може їм допомогти. Адже це виключно строге вчення, що якнайменше претендує на скандальну популярність і призначене перш за все для спеціалістів і філософів. Тим не менше можна легко дати йому визначення.

Справа, втім, дещо ускладнюється тим, що існують два різновиди екзистенціалістів: по-перше, це християнські екзистенціалісти, до яких я відношу Ясперса² та сповідуючого католицизм Габрієля Марселя³; й, по-друге, екзистенціалісти-

¹ Золя Еміль (1840-1902) – французький письменник. Приймав активну участь в культурному і політичному житті (справа Дрейфуса). У відповідності зі своєю теорією «експериментального роману» написав 20 томів генеалогії «Ругон-Маккари. Природна і соціальна історія однієї сім'ї в епоху Другої імперії». Золя прагнув за допомогою методів психології та фізіології показати механізми, що управляють життям його героїв. В романі «Земля», присвяченому повсякденному життю французьких селян, багато натуралістичних сцен, поведінка і мислення героїв роману визначається фізіологічними потребами, інстинктами.

² Ясперс Карл (1883-1969) – німецький філософ-екзистенціаліст. Починав свою наукову і педагогічну діяльність як психіатр, є автором роботи «Загальна психопатологія» (перше видання 1913 р.). в 20-30-ті рр. створює свій варіант екзистенціальної філософії. Філософствувати для Ясперса – значить не займатися систесотворенням, а висвітлювати положення людини у світі. В «пограничних ситуаціях» (хвороба, страждання, вина, смерть) людині відкривається її конечність, але одночасно і її зв'язок з буттям. Основні категорії філософії Ясперса – свобода, історичність, комунікація. Поміщена у світ історичного становлення, екзистенція абсолютно вільна; людина обирає, «створює себе» незалежно від якої б то не було зовнішньої детермінації. Буття у вченні Ясперса представляється як: (1) предметне буття; (2) екзистенція, або вільне, необ'єктивоване людське існування; (3) трансценденція, або «всеосяжне» як раціонально незбагненна межа всякого буття і мислення. Перед лицем предметного буття мислення є «орієнтацією в світі»; перед лицем екзистенції мислення постає як її «висвітлення»; мислення перед лицем трансценденції є спробою виразити невимовне за допомогою «шифрів». Ставлення до трансценденції визначається Ясперсом як філософська віра. Співвіднесеність екзистенції з трансценденцією здійснюється в акті комунікації, тобто особистісного спілкування в «істині». Трансценденція незбагненна, тому для досягнення її необхідний раціонально не

атеїсти, до яких відносяться Гайдеггер⁴ і французькі екзистенціалісти⁵, в тому числі я сам. Тих і інших об'єднує лише переконання в тому, що існування передує сутності, або, якщо хочете, що необхідно виходити із суб'єкта. Як це, власне, варто розуміти?

Візьмемо виготовлений людськими руками предмет, наприклад книгу чи ніж для розрізання паперу. Він був зроблений ремісником, котрий керувався при його виготовленні певним поняттям, а саме поняттям ножа, а також заздалегідь відомою технікою, котра передбачається цим поняттям і є, по суті, рецептом виготовлення. Таким чином, ніж є предметом, який, з одного боку, виробляється певним способом, а з іншого – приносить певну користь. Неможливо представити собі людину, яка б виготовляла цей ніж, не знаючи, навіщо він потрібен. Відповідно, ми можемо сказати, що у ножа його сутність, тобто сума прийомів і якостей, котрі дозволяють його виготовити і визначити, передує його існуванню. І це обумовлює наявність тут, переді мною, даного ножа чи даної книги. В цьому випадку ми маємо справу з технічним поглядом на світ, згідно з яким виготовлення передує існуванню.

Коли ми уявляємо собі бога-творця, то цей бог здебільшого уподібнюється свого роду реміснику вищого порядку. Яке б вчення ми не взяли – будь то вчення Декарта або Лейбніца, – скрізь передбачається, що воля в більшій чи меншій мірі слідує за розумом або, принаймні, його супроводжує і що бог, коли творить, чудово собі уявляє, що саме він творить. Таким чином, поняття «людина» в божественному розумі аналогічне поняттю «ніж» в розумі ремісника. І бог творить людину, узгоджуючись з технікою і задумом, точно так само, як ремісник виготовляє ніж у відповідності з його визначенням і технікою виробництва. Так само й індивід реалізує якість поняття, що міститься в божественному розумі.

У XVIII столітті атеїзм філософів ліквідував поняття бога, але не ідею про те, що сутність передує існуванню. Цю ідею ми зустрічаємо повсюди у Дідро, Вольтера⁶ і навіть

осмислений «стрибок». Він відбувається в пограничній ситуації, коли людина стоїть перед лицем «ніщо» і відчуває «крах». Тоді світ і все суще руйнується і зникає, стає вільним духовний погляд на буття. Хоча Ясперс відкидав догматичне богослов'я, його «теїстичний екзистенціалізм» безпосередньо пов'язаний з християнським віросповіданням.

³ Марсель Габріель Оноре (1889-1973) – французький філософ і драматург, представник «християнського екзистенціалізму», або «християнського сократизму», як він почав називати своє вчення після засудження екзистенціалізму в папській енцикліці 1950 р. в центрі уваги Марселя знаходилися такі теми, як конкретність людського існування, діалог з іншим, протиставлення двох головних сфер: буття і володіння. Піддаючи критиці Сартра та інших екзистенціалістів-атеїстів, Марсель писав про надію і зустріч людини з богом в вірі. Основні твори: «Метафізичний журнал» (1927), «Бути і мати» (1935), *Homo Viator* (1946), «Містерія буття» (1951).

⁴ Гайдеггер Мартін (1889-1976) – німецький філософ-екзистенціаліст. В трактаті «Буття і час» (1927) ставить центральний для всіх своїх наступних праць питання про сенс буття. В перший період творчості намагався вирішити це питання шляхом феноменологічного розгляду людського існування («тут-буття»), оскільки лише йому буття «відкрито». Онтологічну основу людського існування Гайдеггер вбачає у часовості, кінченості людини, її «закину тости» у світ. Тому час стає найістотношою характеристикою буття. Три модуси часу (минуле, теперішнє і майбутнє) утворюють три структурних елемента існування як «турботи». По-справжньому людина існує лише в тому випадку, якщо домінуючим є модус майбутнього, якщо людина активно обирає саму себе, виходить за власні межі. Перевага теперішнього приводить до розчинення у світі повсякденності, безособовості. Оскільки людина кінчна, то справжнє існування є «буття-до-смерті»: відкритим буттю людина стає перед лицем «ніщо». В середині 30-х рр. в творчості Гайдеггера настає поворот, він відходить від екзистенціалістськи-особистісного розгляду буття, виникає вчення про мову як «домівку буття». Гайдеггер піддає критиці всю європейську філософську традицію, вважаючи, що починаючи з Платона та Аристотеля вона є прогресуючим «забуттям буття». Він відкидає екзистенціалізм як метафізичне і суб'єктивістське вчення, веде полеміку з Сартром («Лист про гуманізм»).

⁵ Французькі екзистенціалісти-атеїсти, про яких пише Сартр, це А. Мальро, А. Камю, М. Мерло-Понті, учні і послідовники Сартра (С. де Бовуар та ін.), які групувалися навколо журналу «Ган модерн».

⁶ Дідро Дені (1713-1784) – французький філософ-матеріаліст, письменник, теоретик мистецтва, організатор і редактор «Енциклопедії». В філософських творах відкидав ідеалізм і дуалізм, вважав матерію єдиною субстанцією, причина існування якої знаходиться в ній самій. Прагнувши подолати домінуюче механістичне розуміння природи, Дідро писав про вічний рух, саморозвиток природи, передбачив деякі положення

у Канта. Людина володіє деякою людською природою. Ця людська природа, яка є «людським» поняттям, присутня у всіх людей. А це означає, що кожна окрема людина – лише окремий випадок загального поняття «людина». У Канта із цієї всезагальності витікає, що і житель лісів – природна людина, і буржуа підводяться під одне визначення, володіють одними і тими ж основними якостями. Відповідно, і тут сутність людини передує її історичному існуванню, яке ми знаходимо в природі⁷.

Атеїстичний екзистенціалізм, представником якого є я, більш послідовний. Він вчить, що якщо навіть бога немає, тобто принаймні одне буття, у котрого існування передує сутності, буття, яке існує раніше, ніж його можна визначити яким-небудь поняттям, і цим буттям є людина, або, за Гайдеггером, людська реальність. Що це означає «існування передує сутності»? Це означає, що людина спочатку існує, зустрічається, з'являється у світі, і тільки потім вона визначається.

Для екзистенціаліста людина тому не піддається визначенню, що спочатку нічого собою не представляє. Людиною вона стає лише згодом, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама. Таким чином, немає ніякої природи людини, як немає і бога, котрий би її задумав. Людина просто існує, і вона є не тільки такою, якою себе уявляє, але такою, якою вона хоче стати. І оскільки вона представляє себе уже після того, як починає існувати, і проявляє волю уже після того, як починає існувати, і після цього пориву до існування, то вона є лише те, що сама із себе робить. Таким є перший принцип екзистенціалізму. Це і називається суб'єктивністю, за яку нам дорікають. Але що ми хочемо цим сказати, крім того, що у людини гідності більше, ніж у каменя чи стола? Бо ми хочемо сказати, що людина перш за все існує, що людина – істота, яка спрямована в майбутнє і усвідомлює, що вона проектує себе в майбутнє. Людина – це перш за все проект, котрий переживається суб'єктивно, а не мох, не цвіль і не кольорова капуста. Ніщо не існує до цього проекту, немає нічого на небі, що осягається розумом, і людина стане такою, яким є її проект буття. Не таким, яким вона забажає. Під бажанням ми зазвичай розуміємо свідоме рішення, яке у більшості людей з'являється уже після того, як вони із себе щось зробили. Я можу мати бажання вступити в партію, написати книгу, одружитися, однак все це лише прояви більш початкового, більш спонтанного вибору, ніж той, котрий зазвичай називають волею. Але якщо існування справді передує сутності, то людина відповідальна за те, що вона є. Таким чином, насамперед екзистенціалізм надає кожній людині у володіння її буття і покладає на неї повну відповідальність за існування.

Але коли ми говоримо, що людина відповідальна, то це не означає, що вона відповідальна тільки за свою індивідуальність. Вона відповідає за всіх людей. Слово «суб'єктивізм» має два смисли, і наші опоненти користуються цією двозначністю. Суб'єктивізм означає, з одного боку, що індивідуальний суб'єкт сам себе вибирає, а з іншого боку – що людина не може вийти за межі людської суб'єктивності. Саме другий смисл і є глибоким смислом екзистенціалізму. Коли ми говоримо, що людина сама себе вибирає, ми маємо на увазі, що кожен із нас вибирає себе, але тим самим ми також хочемо сказати, що, обираючи себе, ми обираємо усіх людей. Справді, немає жодної нашої дії, яка, створюючи із нас людину, якою ми хотіли б бути, не створювала б у той самий час образ людини, якою вона, за нашими уявленнями, має бути. Вибрати себе так чи інакше означає одночасно стверджувати цінність того, що ми вибираємо, оскільки ми ні в якому випадку не можемо вибирати зло. Те, що ми вибираємо, – завжди благо. Але ніщо не може бути благом для нас, не будучи благом для усіх. Якщо, з іншого боку, існування передує

еволюціонізму. Розглядав свідомість як властивість високоорганізованої матерії. Від деїзму в ранніх творах перейшов на позиції послідовного атеїзму.

⁷ Сартр має на увазі характерні для філософів епохи Просвітництва уявлення про «природний стан», про незмінність природи людини і правах людини, що витікають з неї («природне право»). В «Антропології з прагматичної точки зору» Канта також розглядаються притаманні всьому людському роду риси – в цьому смислі і в нього «сутність людини передує історичному існуванню». Сартр відволікається тут від важливих відмінностей в розумінні людини Кантом і французькими просвітниками.

сутності і якщо ми хочемо існувати, творячи одночасно наш образ, то цей образ значимий для всієї нашої епохи в цілому. Таким чином, наша відповідальність набагато більша, ніж ми могли б припускати, оскільки поширюється на все людство. Якщо я, наприклад, робітник і вирішаю вступити в християнську профспілку, а не в комуністичну партію, якщо я цим вступом хочу показати, що покірність долі – найбільш підходяще для людини рішення, що царство людини не на землі, – то це не тільки моя особиста справа: я хочу бути покірним заради всіх, і, відповідно, мій вчинок стосується всього людства. Візьмемо більш індивідуальний випадок. Я хочу, наприклад, одружитися і мати дітей. Навіть якщо це одруження залежить виключно від мого положення, чи моєї пристрасті, або мого бажання, то тим самим я залучаю на шлях моногамії не тільки себе самого, але і все людство. Я відповідальний, таким чином, за себе самого і за всіх і створюю певний образ людини, який вибираю, вибираючи себе, я вибираю людину взагалі.

Це дозволяє нам зрозуміти, що приховується за настільки гучними словами, як «тривога», «закинутість», «відчай». Як ви побачите, в них закладений надзвичайно простий смисл. По-перше, що розуміється під тривоگوю. Екзистенціаліст охоче заявить, що людина – це тривога. А це означає, що людина, котра на щось наважується і усвідомлює, що вибирає не тільки своє власне буття, але що вона ще й законодавець, який вибирає одночасно з собою і все людство, не може уникнути почуття повної і глибокої відповідальності. Правда, багато хто не відає ніякої тривоги, але ми вважаємо, що ці люди ховають це почуття, тікають від нього. Безсумнівно, багато людей вважають, що їхні дії стосуються лише їх самих, а коли їм говориш: а що, якби всі так чинили? – вони знизують плечима і відповідають: але ж всі так не вчиняють. Однак насправді завжди варто питати, а що б сталося, якби всі так вчиняли? Від цієї хвилюючої думки можна втекти, лише проявивши деяку нечесність (*mauvaise foi*). Той, хто бреше, виправдовуючись тим, що всі так вчиняють, – не в ладах із совістю, оскільки факт брехні означає, що брехні надається значення універсальної цінності. Тривога є, навіть якщо її приховують. Це та тривога, котру К`еркегор⁸ називав тривоگوю Авраама. Ви знаєте цю історію. Ангел наказав Аврааму принести в жертву сина. Добре, якщо це насправді був ангел, який прийшов і сказав: ти – Авраам і ти пожертвуєш своїм сином. Але кожен вправі спитати: чи справді це ангел і чи справді я Авраам? Де докази? У однієї божевільної були галюцинації: з нею говорили по телефону і віддавали накази. На питання лікаря «Хто ж з вами розмовляє?» –

⁸ К`еркегор Сьорен (1813-1855) – датський філософ, теолог, письменник. Вважається предтечею європейського екзистенціалізму. Критикуючи Гегеля за розчинення людської індивідуальності в історії світового духу, К`еркегор протиставляв об'єктивній діалектиці Гегеля свою суб'єктивну діалектику. Її метою є осягнення екзистенції в її конкретності. На життєвому шляху людини К`еркегор розрізняє три стадії – естетичну, етичну, релігійну. Для переходу від етичної стадії до релігійної необхідний ірраціональний «стрибок». Релігійна віра розуміється ним як парадоксальне, алогічне переживання одночасно і неповторності власної екзистенції, і безмірності бога; повної свободи людини, яка обирає саму себе, і абсолюту, перед лицем якого індивід відчуває «страх і трепет». К`еркегор піддав різкій критиці ліберальне протестантське богослов'я і тим самим здійснив значний вплив на ряд напрямків сучасної теологічної думки.

Біблейське сказання про Авраама розглядається К`еркегором як приклад «телеологічного відсторонення етичного», тобто «стрибка», переходу від етичної стадії до релігійної. Випробовуючи віру Авраама, бог вимагає: «Візьми сина твого, єдиного твого, котрого ти любиш, Ісака; і піди в землю Морія, і там принеси його в цілопалення...» (Бут. 22:2). Тільки в останню мить, коли Авраам підняв руку з ножем, янгол зупиняє його. Згідно з К`еркегором, Авраам «діє в силу абсурду, оскільки це той самий абсурд, за яким він як індивід вище загального». Якщо Авраам починає міркувати, то поставить віру під сумнів, вважатиме вимогу бога спокусою, відмовиться від злочинної з точки зору етики дії. Мислення, етичні вимоги належать загальному, тоді як віра є парадоксом. Нез'ясовно, як Авраам прийшов до парадоксу віри, нез'ясовно і те, що він продовжує знаходитися в ньому. «Якщо це не так у випадку з Авраамом, то він навіть не трагічний герой, але вбивця. Продовжувати називати його отцем віри, говорити про це людям, які не турбуються ні про що, окрім слів, безглуздо». Висновок К`еркегора: віра є чудо, і віра є пристрасть, вона лежить за межами всезагальних категорій мислення та етичних норм. Сартр зводить «тривогу Авраама» до почуття особистої відповідальності в акті вибору, котрий також виявляється за межами етичних цінностей: обрана можливість «має цінність саме тому, що обрана».

вона відповіла: «Він говорить, що він бог». Але що ж служило їй доказом, що це був бог? Якщо мені явиться ангел, то звідки я дізнаюся, що це й насправді ангел? І якщо я почую голоси, то що доведе, що вони доносяться з небес, а не з пекла чи підсвідомості, що це не наслідок патологічного стану? Що доведе, що вони звернені саме до мене? Чи насправді я призначений для того, щоб нав'язати людству мою концепцію людини і мій вибір? У мене ніколи не буде жодного доведення, мені не буде дано жодного знамення, щоб в цьому переконатися. Якщо я почую голос, то тільки мені вирішувати, чи є він гласом ангела. Якщо я вважатиму даний вчинок благим, то саме я, а не хтось інший, вирішую, що цей вчинок благий, а не злий. Мені зовсім не обов'язково бути Авраамом, і тим не менше на кожному кроці я змушений здійснювати вчинки, що слугують прикладом для інших. Для кожної людини все відбувається так, як нібито погляди всього людства звернені до неї і нібито всі узгоджують свої дії з її вчинками. І кожна людина має собі сказати: чи справді я маю право діяти так, щоб людство брало приклад з моїх вчинків? Якщо ж вона не говорить собі цього, значить, приховує від себе свою тривогу. Йдеться тут не про те почуття, котре веде до квієтизму, до бездіяльності. Це – тривога, відома усім, хто брав на себе будь-яку відповідальність. Коли, наприклад, воєначальник бере на себе відповідальність, віддаючи наказ про атаку і посилаючи людей на смерть, то, значить, він наважується це зробити і, по суті, приймає рішення один. Звичайно, є накази зверху, але вони занадто загальні і вимагають конкретного тлумачення. Це тлумачення виходить від нього, і від цього тлумачення залежить життя десяти, чотирнадцяти або двадцяти людей. Приймаючи рішення, він не може не відчувати якогось почуття тривоги. Така тривога знайома всім керівникам. Однак вона не заважає їм діяти, навпаки, складає умову дії, оскільки передбачає, що розглядається безліч різних можливостей. І коли вони вибирають одну, то розуміють, що вона має цінність саме тому, що вона обрана. Ця тривога, про яку тлумачить екзистенціалізм, пояснюється, крім того, прямою відповідальністю за інших людей. Це не бар'єр, що відокремлює нас від дії, але частина самої дії.

Говорячи про «закинутість» (улюблений вираз Гайдеггера), ми хочемо сказати тільки те, що бога немає і що звідси необхідно зробити всі висновки. Екзистенціалізм протистоїть тій поширеній світській моралі, котра бажає позбутися бога з мінімальними витратами. Коли близько 1880 року деякі французькі професори намагались виробити світську мораль⁹, вони заявляли приблизно наступне: «Бог – безкорисна і дорога гіпотеза, і ми її відкидаємо. Однак для того, щоб існувала мораль, суспільство, світ культури, необхідно, щоб деякі цінності приймались всерйоз і вважались існуючими а рїогї. Необхідність бути чесним, не брехати, не бити дружину, мати дітей і т.д. і т.п. має визнаватися апрїорно. Відповідно, необхідно ще трохи попрацювати, щоб показати, що цінності все ж існують як скрижалі в світі, що досягається розумом, навіть якщо бога немає. Інакше кажучи, ніщо не змінюється, якщо бога немає; і це – умонастрїй всього того, що у Франції називають радикалізмом. Ми збережемо ті ж норми чесності, прогресу, гуманності; тільки бог перетвориться на застарїлу гіпотезу, яка спокївно, сама собою відїмре. Екзистенціалїсти, навпаки, занепокоєні відсутністю бога, оскільки разом з богом зникає будь-яка можливість знайти які-небудь цінності в світі, що досягається розумом. Не може бути більше блага а рїогї, оскільки немає безконечного і досконалого розуму, який би його мислив. І нїде не записано, що благо існує, що необхідно бути чесним, що не

⁹ «Коли близько 1880 р. деякі французькі професори намагались виробити світську мораль...» Йдеться про університетську філософію в умовах конфлікту між III республікою і католицькою церквою. Після зміщення з посту президента маршала Мак-Магона (1879) була проголошена «світська, демократична і парламентська республіка». Хоча остаточно відокремлення церкви від держави відбулося тільки в 1905 р., уже в 80-ті рр. минулого столїття спостерїгалася конфронтація республіки з католицькою церквою, зокрема, у зв'язку з реформою системи освіти. В цих умовах університетська філософія, залишаючись ідеалїстичною і навіть спїрїтуалїстичною, протиставляла світську мораль церковному вченню, автономну моральну особистість божественному одкровенню. З точки зору Сартра, принципової рїзниці між релїгїною мораллю і світською буржуазною мораллю немає: соціальні норми, етичні приписи та ідеали в обох випадках нав'язуються людині ззовнї, тільки на місце бога буржуазія поставила вигідний їй соціальний порядок.

можна брехати; і це саме тому, що ми знаходимося на рівнині, і на цій рівнині живуть одні тільки люди.

Достоевський якось писав, що «якщо бога немає, то все дозволено». Це – вихідний пункт екзистенціалізму¹⁰. Справді, все дозволено, якщо бога не існує, а тому людина закинута, їй ні на що опертися ні в собі, ні зовні. Перш за все у неї немає виправдань. Дійсно, якщо існування передує сутності, то посиленням на раз і назавжди дану людську природу нічого не можна пояснити. Інакше кажучи, немає детермінізму¹¹, людина вільна, людина – це свобода.

З іншого боку, якщо бога немає, ми не маємо перед собою ніяких моральних цінностей або приписів, котрі виправдовували б наші вчинки. Таким чином, ні за собою, ні перед собою – в світлому царстві цінностей – у нас немає ні виправдань, ні вибачень. Ми самотні, і нам немає вибачень. Це і є те, що я виражаю словами: людина припечена бути вільною. Приречена, тому що не сама себе створила, і все-таки вільна, тому що, одного разу кинута в світ, відповідає за все, що робить. Екзистенціаліст не вірить у всесилля пристрасті. Він ніколи не стане стверджувати, що благородна пристрасть – це всесокрушаючий потік, котрий невмолимо штовхає людину на здійснення певних вчинків і тому може служити вибаченням. Він вважає, що людина відповідальна за свої пристрасті. Екзистенціаліст не вважає також, що людина може отримати на Землі допомогу у вигляді якогось знаку, даного їй в якості орієнтиру. На його думку, людина сама розшифровує знамення, причому так, як їй заманеться. Він вважає, відповідно, що людина, не маючи ніякої підтримки і допомоги, приречена кожного разу винаходити людину. В одній своїй чудовій статті Понж¹² писав: «Людина – це майбутнє людини». І це абсолютно правильно. Але абсолютно неправильно розуміти це таким чином, що майбутнє наперед визначено і відоме богу, оскільки в подібному випадку це уже не майбутнє. Розуміти цей вираз варто в тому сенсі, що, якою б не була людина, попереду її завжди очікує незвідане майбутнє.

Але це означає, що людина закинута. Щоб пояснити на прикладі, що таке закинутість, я пошлюсь на історію з одним із моїх учнів, який прийшов до мене за наступних обставин. Його батько посварився з його матір'ю; крім того, батько схилився до співпраці з окупантами. Старший брат був убитий під час наступу німців в 1940 році. І цей юнак з дещо примітивними, але благородними почуттями хотів за нього помститися. Мати, дуже засмучена напівзрадою чоловіка і смертю старшого сина, вбачала в ньому єдину розраду. Перед цим юнаком стояв вибір: або поїхати в Англію і вступити в збройні

¹⁰ «Достоевський якось писав, що "якщо бога немає, то все дозволено"». Слова належать герою роману «Брати Карамазови» Івану Карамазову, а не самому Достоевському, який був рішучим противником етичного релятивізму і нігілізму, піддаючи їх різкій критиці з позицій релігійного світогляду. На Заході Достоевського часто записують в передвісники екзистенціалізму, оскільки в багатьох його романах («Записки з підпілля», «Біси», «Брати Карамазови» та ін.) піднімаються ті самі, що в екзистенціальній філософії, проблеми. Особливу значимість для представників французького атеїстичного екзистенціалізму мали судження і долі таких героїв романів Достоевського, як Кирилов, Ставрогін, Іван Карамазов (див. примітки до «Міфу про Сізіфа» А. Камю).

¹¹ Детермінізм (від лат. *determinatio* – визначаю) – філософське вчення про об'єктивну закономірність явищ, про взаємозв'язок і причинну обумовленість усіх явищ природи і суспільства. Як і всі представники екзистенціалізму, Сартр є індетерміністом, тобто відкидає обумовленість людських вчинків зовнішніми причинами.

¹² Понж Франсис (1899-1988) – французький поет, для творчості якого характерне прагнення відповісти на «виклик, котрий кидають нам речі», очистити мову поезії від умовностей, особистих переживань поета, який споглядає світ. Оточуючий нас світ має бути осягнутий ніби заново, вперше, так, ніби речі можуть виявити себе самі, без втручання свідомості людини, незалежно від накопичених людством культурних навичок, установок, звичок. Сартр розглядав поезію Понжа в якості споріднену по духу з екзистенціалістською філософією, маючи на увазі проведене ним самим розподілення «для-себе-буття», тобто ототожненого з «ніщо», з «дірою в бутті» свідомості, і «в-собі-буття», тобто світу речей, до якого відносяться і всі якості, що чуттєво сприймаються.

сили «Воюючої Франції»¹³, що означало покинути матір, або ж залишитися і допомагати їй. Він добре розумів, що мати живе ним одним і що його від'їзд, а можливо і смерть, може привести її до повного відчаю. Разом з тим він усвідомлював, що відносно матері кожна його дія має позитивний, конкретний результат в тому смислі, що допомагає їй жити, тоді як кожна його дія, спрямована на те, щоб відправитися воювати, невизначено, двозначно, може не залишити ніякого сліду і не принести ані найменшої користі: наприклад, на шляху до Англії, їдучи через Іспанію, він може на безкінечно довгий час застрягти в якому-небудь іспанському таборі, може, приїхавши в Англію чи в Алжир, потрапити в штаб писарем. Відповідно, перед ним були два абсолютно відмінних типи дії, або конкретні і негайні дії, але звернені тільки до однієї людини, або дії, спрямовані на незрівнянно більш широке суспільне ціле, на всю націю, але такі, що саме з цієї причини мають невизначений, двозначний характер і, можливо, безрезультатні.

Одночасно він вагався між двома типами моралі. З одного боку, мораль симпатії, особистої відданості, з іншого боку, мораль більш широка, але, можливо, менш дієва. Необхідно було обрати одну з двох. Хто міг допомогти йому зробити цей вибір? Християнське вчення? Ні. Християнське вчення говорить: будьте милосердні, любіть ближнього, жертвуйте собою заради інших, вибирайте найважчий шлях і т.д. і т.п. Але який із цих шляхів найважчий? Кого необхідно полюбити, як ближнього свого: воїна чи матір? Як принести більше користі: воюючи разом з іншими – користь не сповна визначена, або ж – сповна визначена користь – допомагаючи жити конкретній істоті? Хто може вирішувати тут а ргіогі? Ніхто. Жодна писана мораль не може дати відповідь. Кантіанська мораль свідчить: ніколи не розглядайте інших людей як засіб, але лише як мету. Прекрасно. Якщо я залишусь з матір'ю, я буду бачити в ній ціль, а не засіб. Але тим самим я ризикую вбачати засіб в тих людях, які воюють. І навпаки, якщо я приєднаюся до воюючих, то розглядатиму їх як мету, але тим самим ризикую вбачати засіб у власній матері.

Якщо цінності невизначені і якщо всі вони занадто широкі для того конкретного випадку, який ми розглядаємо, нам залишається довіритися інстинктам. Це й спробував зробити молодий чоловік. Коли я зустрівся з ним, він сказав: «По суті, головне – почуття. Мені варто обрати те, що мене справді штовхає у певному напрямку. Якщо я відчую, що достатньо люблю свою матір, щоб пожертвувати заради неї всім іншим – жагою помсти, жагою дії, пригод, то я залишусь з нею. Якщо ж, навпаки, я відчую, що моя любов до матері недостатня, тоді мені необхідно буде поїхати». Але як визначити значимість почуття? В чому значимість його почуття до матері? Саме в тому, що він залишається заради неї. Я можу сказати: «Я люблю свого приятеля достатньо сильно, щоб пожертвувати заради нього деякою сумою грошей». Але я можу сказати це лише в тому випадку, якщо це уже зроблено мною. Я можу сказати: «Я достатньо люблю свою матір, щоб залишитися з нею», у тому випадку, якщо я з нею залишився. Я можу встановити значимість даного почуття лише тоді, коли уже здійснив вчинок, котрий стверджує і визначає значимість почуття. Якщо ж мені хочеться, щоб почуття виправдало мій вчинок, я потрапляю в порочне коло.

З іншого боку, як добре сказав Андре Жид¹⁴, почуття, яке зображують, і почуття, яке відчувають, майже не можна розрізнити. Вирішити, що я люблю свою матір, і залишитися з нею або ж розіграти комедію, нібито я залишаюся заради матері, – майже

¹³ «Збройні сили "Воюючої Франції"» «Воююча Франція» (спочатку «Вільна Франція») – заснована в 1940 р. в Лондоні політична і воєнна організація. Очолювалась генералом Ш. де Голлем. Збройні сили «Воюючої Франції» представляли собою ті війська, які після капітуляції Франції в червні 1940 р. продовжували війну проти фашистської Німеччини. Спочатку склалися із евакуйованих з-під Нарвіка частин добровольців, а з 1943 р. до них приєднуються французькі частини в Північній Африці. Через «Національну раду» з 1943 р. здійснювалася координація діяльності сил Супротиву в самій Франції.

¹⁴ Жид Андре (1869-1951) – французький письменник, лауреат Нобелівської премії (1947). Прославляв індивідуалістичне бунтарство; в ряді романів виступає як непримиримий критик буржуазної цивілізації. Будучи переконаним в тому, що бога немає, вважав метою людини пошук бога.

одне і те ж. Інакше кажучи, почуття створюється вчинками, які ми здійснюємо. Я не можу, відповідно, звернутися до почуття, щоб ним керуватися. А це значить, що я не можу ні шукати в самому собі такий істинний стан, котрий спонукав би мене до дії, ні вимагати від якої-небудь моралі, щоб вона наказала, як мені діяти. Однак, заперечте ви, адже він звернувся за порадою до викладача. Справа в тому, що, коли ви йдете за порадою, наприклад, до священика, значить, ви вибрали цього священика і, по суті, ви уже більш або менш представляли собі, що він вам порадить. Іншими словами, вибрати радника – це знову-таки наважитися на щось самому. Ось вам доказ: якщо ви християнин, ви скажете: «Порадьтеся зі священиком». Але ж є священики-колабораціоністи, священики-вичікувачі, священики-учасники руху Опору. Так кого ж обрати? І якщо юнак зупиняє свій вибір на священику-учаснику Опору або священику-колабораціоністу, то він уже вирішив, якою буде порада. Звертаючись до мене, він знав мою відповідь, а я можу сказати тільки одне: ви вільні, вибирайте, тобто винаходьте.

Жодна всезагальна мораль вам не вкаже, що треба робити; в світі немає знамень. Католики заперечать, що знамення є. Припустимо, що так, але і в цьому випадку я сам вирішую, який їх смисл. В полоні я познайомився з однією примітною людиною, езуїтом, який вступив в орден наступним чином. Він немало натерпівся в житті: його батько помер, залишивши сім'ю в бідності; він жив на стипендію, яку отримував в церковному навчальному закладі, і йому постійно давали зрозуміти, що він прийнятий туди з милості; він не отримував багатьох почесних нагород, які так люблять діти. Пізніше, приблизно в 18 років, йому не пощастило в коханні і, нарешті, в 22 роки провалився з військовою підготовкою – факт сам по собі дріб'язковий, але саме він став тією краплею, яка переповнила чашу. Цей юнак міг, відповідно, вважати себе повною невдахою. Це було знамення, але в чому полягав його смисл? Мій знайомий міг зануритися в скорботу або відчай, проте достатньо розсудливо зробив висновок, що це – знак, що вказує на те, що він не створений для успіхів на мирському поприщі, що йому призначені успіхи в справах релігії, святості, віри. Він побачив, отже, в цьому перст божий і вступив в орден. Хіба рішення відносно смислу знамення не було прийнято ним самим, цілком самостійно? Із цього ряду невдач можна було зробити зовсім інший висновок: наприклад, що краще стати теслярем чи революціонером. Отже, він несе повну відповідальність за тлумачення знамення. Закинутість передбачає, що ми самі вибираємо наше буття. Закинутість приходить разом з тривоною.

Що стосується відчаю, то цей термін має надзвичайно простий смисл. Він означає, що ми будемо приймати до уваги лише те, що залежить від нашої волі, або ту суму ймовірностей, котрі уможливають нашу дію. Коли чого-небудь хочуть, завжди присутній елемент ймовірності. Я можу розраховувати на те, що до мене приїде друг. Цей друг приїде на поїзді або на трамваї. І це передбачає, що поїзд прибуде в назначений час, а трамвай не зійде з рейок. Я залишаюсь в сфері можливого; але поклатися на можливість варто лише настільки, наскільки наша дія допускає всю сукупність можливостей. Як тільки розглядувані мною можливості перестають строго відповідати моїм діям, я маю перестати ними цікавитися, тому що ніякий бог і ніяке провидіння не можуть пристосувати світ і його можливості до моєї волі. По суті, коли Декарт писав: «Перемагати скоріше самого себе, ніж світ»¹⁵, то цим він хотів сказати те ж саме: діяти без надії. Марксисты, з котрими я розмовляв, заперечували: «В ваших діях, які, очевидно, будуть обмежені вашою смертю, ви можете розраховувати на підтримку з боку інших людей. Це значить розраховувати, по-перше, на те, що інші люди зроблять для допомоги

¹⁵ «Декарт писав: "перемагати скоріше самого себе, ніж світ"». Одне із правил моральності Декарта: «Моїм третім правилом було прагнути завжди перемагати скоріше самого себе, ніж долю, і змінювати скоріше свої бажання, ніж порядок світу, і взагалі привчати себе до думки, що немає нічого такого, що було б абсолютно підпорядковано нам, крім наших думок, так що після того, як ми зробили все, що могли, відносно зовнішніх для нас речей, все те, що нам не вдалось, є для нас уже абсолютно неможливим» (Декарт Р. Рассуждение о методе. Избранные произведения. М., 1950. С. 277).

вам в іншому місці – в Китаї, в Росії, і в той же час на те, що вони зроблять пізніше, після вашої смерті, для того щоб продовжити ваші дії і довести їх до завершення, тобто до революції. Ви навіть повинні на це розраховувати, інакше вам немає морального виправдання». Я ж на це відповідаю, що я завжди буду розраховувати на товаришів по боротьбі в тій мірі, в якій вони приймають участь разом зі мною в спільній конкретній боротьбі, пов'язані єдністю партії чи угруповання, дії котрої я більш чи менш можу контролювати, – я перебуваю в ній, і мені відомо все, що в ній діється. І ось за таких умов розраховувати на єдність і на волю цієї партії – це все одно що розраховувати на те, що трамвай приїде вчасно або що поїзд не зійде з рейок. Але я не можу розраховувати на людей, який не знаю, засновуючись на вірі в людську доброту або зацікавленість людини в суспільному благоді. Адже людина вільна, і немає жодної людської природи, на якій я міг би засновувати свої розрахунки. Я не знаю, яка доля очікує російську революцію. Я можу лише захоплюватися нею і взяти її за вірєць в тій мірі, в якій я сьогодні бачу, що пролетаріат відіграє в Росії роль, яку він не відіграє в жодній іншій країні. Але я не можу стверджувати, що революція обов'язково приведе до перемоги пролетаріату. Я маю обмежуватися тим, що бачу. Я не можу бути впевнений, що товариші по боротьбі продовжать мою роботу після моєї смерті, щоб довести її до максимальної досконалості, оскільки ці люди вільні і завтра будуть самі вирішувати, чим має бути людина. Завтра, після моєї смерті, одні, можливо, вирішать встановити фашизм, а інші виявляться такими боягузами, що дозволять їм це зробити. Тоді фашизм стане людською істиною; і тем гірше для нас. Дійсність буде такою, якою її визначить сама людина.

Чи означає це, що я повинен вдатися до бездіяльності? Ні. Спочатку я повинен вирішити, а потім діяти, керуючись старою формулою: «Немає потреби сподіватися, щоб щось робити». Це не означає, що мені не варто вступати в ту чи іншу партію. Просто я, не живлячи ілюзій, буду робити те, що зможу. Наприклад, я задаюсь питанням: чи здійсниться усупільнення як таке? Я про це нічого не знаю, знаю тільки, що зроблю все, що буде в моїх силах, для того, щоб воно здійснилось. Зверх цього я не можу ні на що розраховувати.

Квієтизм – позиція людей, котрі говорять: інші можуть зробити те, чого не можу зробити я. Вчення, яке я викладаю, прямо протилежне до квієтизму, бо воно стверджує, що реальність – в дії. Воно навіть іде далі і заявляє, що людина є не що інше, як її проект самої себе. Людина існує лише настільки, наскільки себе здійснює. Вона представляє собою, отже, не що інше, як сукупність своїх вчинків, не що інше, як власне життя. Звідси зрозуміло, чому наше вчення навіює жах деяким людям. Адже у них часто немає іншого способу переносити власну неспроможність, як за допомогою міркування: «Обставини були проти мене, я вартий набагато більшого. Правда, у мене не було великої любові чи великої дружби, але це тільки тому, що я не зустрів чоловіка чи дружину, які були б їх варті. Я не написав хороших книг, але це тому, що у мене не було дозвілля. У мене не було дітей, котрим я міг би себе присвятити, але це тому, що я не знайшов людини, з котрою міг би пройти по життю. В мені, отже, залишається в цілісності і схоронності велика кількість невикористаних здібностей, схильностей і можливостей, котрі надають мені значно більшу значимість, ніж можна було б судити тільки за моїми вчинками». Однак в дійсності, як вважають екзистенціалісти, немає ніякої любові, крім тієї, що створює саму себе; немає ніякої «можливої» любові, крім тієї, яка в любові проявляється. Немає ніякого генія, крім того, який виражає себе в творах мистецтва. Геній Пруста – це твори Пруста¹⁶. Геній Расіна¹⁷ – це ряд його трагедій, і крім них нічого немає. Навіщо

¹⁶ Пруст Марсель (1871-1922) – французький письменник, автор циклу романів «В пошуках втраченого часу», один із основоположників модернізму в літературі XX ст. Імпресіоністський опис внутрішнього життя свідомості, потоку вражень, переживань часу, що зникає і який втрачається – такими є основні риси стилю Пруста. Цінним і єдином реальним стає потік свідомості, невловимі і швидкоплинні враження, тоді як сюжет, дії героїв відходять на другий план. Оскільки для екзистенціалізму властивий інтерес до спонтанної діяльності свідомості, можна говорити про опосередкований вплив на нього Пруста.

говорить, що Расін міг би написати ще одну трагедію, якщо він її не написав? Людина живе своїм життям, вона створює свій образ, а за межами цього образу нічого немає. Звичайно, це може здатися жорстоким для тих, хто не досяг успіху в житті. Але, з іншого боку, необхідно, щоб люди зрозуміли, що до уваги береться тільки реальність, що мрії, очікування і сподівання дозволяють визначити людину лише як оманливий сон, як зруйновані сподівання, як марні очікування, тобто визначити її негативно, а не позитивно. Тим не менше, коли говорять: «Ти є не що інше, як твоє життя», це не означає, що, наприклад, про художника будуть судити виключно за його творами; є тисячі інших речей, котрі його визначають. Ми хочемо лише сказати, що людина є не що інше, як ряд її вчинків, що вона є сума, організація, сукупність відношень, з яких складаються ці вчинки.

І в такому випадку нам дорікають, по суті, не за песимізм, а за впертий оптимізм. Якщо нам ставлять в докір наші літературні твори, в яких ми описуємо в'ялих, слабких, боязливих, а іноді навіть явно дурних людей, так це не тільки тому, що ці істоти в'ялі, слабкі, боязливі чи дурні. Якби ми заявили, як Золя, що вони є такими внаслідок своєї спадковості, в результаті впливу середовища, суспільства, в силу певної органічної чи психічної обумовленості, люди б заспокоїлися і сказали: «Так, ми такі, і з цим нічого не поробиш». Але екзистенціаліст, описуючи боягуза, вважає, що цей боягуз відповідальний за власне боягузтво. Він такий не тому, що у нього боязке серце, легені чи мозок. Він такий не внаслідок своєї фізіологічної організації, але тому, що сам зробив себе боягузом своїми вчинками. Не буває боязкого темпераменту. Темпераменти бувають нервовими, слабкими, як говориться, худосочними чи повнокровними. Але слабка людина зовсім не обов'язково боягуз, оскільки боягузтво виникає внаслідок зречення або поступки. Темперамент – ще не дія. Боягуз визначається по здійсненому вчинку. Те, що люди смутно відчувають і що викликає у них жах, – це винуватість самого боягуза в тому, що він боягуз. Люди хотіли б, щоб боягузами або героями народжувалися.

Один із головних докорів на адресу моєї книги «Дороги свободи»¹⁸ формулюється наступним чином: як можна робити героями настільки дряблених людей? Це заперечення несерйозне, воно передбачає, що люди народжуються героями. Власне кажучи, люди саме так і хотіли б думати: якщо ви народилися боягузом, то можете бути абсолютно спокійні – ви не в силах нічого змінити і залишитися боягузом на все життя, що б ви не робили. Якщо ви народились героєм, то також можете бути абсолютно спокійними – ви залишитесь героєм на все життя, будете пити як герой, їсти як герой. Екзистенціаліст же говорить: боягуз робить себе боягузом і герой робить себе героєм. Для боягуза завжди є можливість більше не бути боягузом, а для героя – перестати бути героєм. Але до уваги береться лише повна рішучість, а не окремі випадки чи окремі дії – вони не захоплюють нас повністю.

Отже, ми, здається, відповіли на ряд звинувачень. Як бачите, екзистенціалізм не можна розглядати ні як філософію квієтизму, бо екзистенціалізм визначає людину по її справам, ні як песимістичний опис людини: насправді немає більш оптимістичного вчення, оскільки доля людини покладається в ній самій. Екзистенціалізм – це не спроба відбити у людини бажання діяти, бо он говорить людині, що надія лише в її діях, і єдине, що дозволяє людині жити, – це дія. Відповідно, в цьому плані ми маємо справу з мораллю дії і рішучості. Однак на цій підставі нам дорікають також і в тому, що ми замуруємо людину в індивідуальній суб'єктивності. Але і тут нас розуміють перевернуто.

¹⁷ Расін Жан (1639-1699) – французький поет, драматург. Один із найвідоміших представників класицизму, автор знаменитих трагедій «Андромаха», «Британік», «Баязет», «Митридат», «Фігенія в Авліді», «Федра» та ін.

¹⁸ «Дороги свободи» (1945-1949) – незавершена тетралогія Сартра, романи «Століття розуму», «Відстрочка», «Смерть в душі». Уривки незавершеного четвертого тому були опубліковані в журналі «Тан модерн» в 1949 р. В перших двох романах дається картина передвоєнної Франції, в третьому описується поразка 1940 р. і початок Опору. Основні положення екзистенціалістської філософії Сартра, перш за все його вчення про свободу, справжність і несправжність людського існування, втілюються в характері і вчинках основних героїв тетралогії.

Справді, наш вихідний пункт – це суб'єктивність індивіда, він обумовлений і причинами суто філософського характеру. Не тому, що ми буржуа, а тому, що ми хочемо мати вчення, що засновується на істині, а не на ряді прекрасних теорій, котрі обнадіюють, не маючи під собою реальної основи. У вихідній точці не може бути жодної іншої істини, окрім: «Я мислю, отже, існую». Це абсолютна істина свідомості, яка осягає саму себе. Будь-яка теорія, що бере людину поза цим моментом, в якому вона осягає себе, є теорією, що скасовує істину, оскільки поза картезіанським *cogito* всі предмети лише ймовірні, а вчення про ймовірності, що не спирається на істину, падає у прірву небуття. Щоб визначати ймовірне, необхідно володіти істинним. Відповідно, для того щоб існувала хоч яка-небудь істина, необхідна істина абсолютна. Абсолютна істина проста, легко досяжна і доступна всім, вона схоплюється безпосередньо.

Далі, наша теорія – єдина теорія, що наділяє людину гідністю, єдина теорія, котра не робить з неї об'єкт. Всякий матеріалізм веде до розгляду людей, в тому числі і себе самої, як предметів, тобто як сукупності певних реакцій, що нічим не відрізняється від сукупності тих якостей і явищ, які утворюють стіл, стілець чи камінь. Що ж стосується нас, то ми саме й хочемо створити царство людини як сукупність цінностей, відмінну від матеріального царства. Але суб'єктивність, що осягається як істина, не є строго індивідуальною суб'єктивністю, оскільки, як ми показали, в *cogito* людина відкриває не тільки саму себе, але й інших людей. На противагу філософії Декарта, на противагу філософії Канта, через «я мислю» ми осягаємо себе перед лицем іншого, й інший так само достовірний для нас, як ми самі. Таким чином, людина, яка осягає себе через *cogito*, безпосередньо виявляє разом з тим і всіх інших, і притому – як умову свого власного існування. Вона усвідомлює, що не може бути якою-небудь (в тому смислі, в якому про людину говорять, що вона дотепна, зла або ревнива), якщо тільки інші не визнають її такою. Щоб отримати, яку-небудь істину про себе, я повинен пройти через іншого. Інший необхідний для мого існування, так само, між іншим, як і для мого самопізнання. За цих умов виявлення мого внутрішнього світу відкриває мені одночасно й іншого, в якості свободи, що стоїть переді мною, котра мислить і бажає «за» чи «проти» мене. Таким чином, відкривається цілий світ, який ми називаємо інтерсуб'єктивністю. В цьому світі людина і вирішує, чим є вона і чим є інші.

Крім того, якщо неможливо знайти універсальну сутність, котра була б людською природою, то все ж існує деяка спільність умов людського існування. Не випадково сучасні мислителі частіше говорять про умови людського існування, ніж про людську природу. Під ними вони розуміють, з більшою чи меншою мірою ясності, сукупність апріорних меж, котрі окреслюють фундаментальну ситуацію людини в універсумі. Історичні ситуації змінюються: людина може народитися рабом в язичницькому суспільстві, феодалним сеньйором або пролетарієм. Не змінюється тільки необхідність для неї бути в світі, бути в ньому за роботою, бути в ньому серед інших і бути в ньому смертною. Межі не суб'єктивні і не об'єктивні, скоріше, вони мають об'єктивну і суб'єктивну сторони. Об'єктивні вони тому, що зустрічаються повсюдно і повсюдно можуть бути упізнані. Суб'єктивні тому, що переживаються, вони нічого не представляють собою, якщо не пережиті людиною, яка вільно визначає себе в своєму існуванні по відношенню до них. І хоча проекти можуть бути різними, жоден мені не чужий, тому що всі вони представляють собою спробу подолати межі, або розсунути їх, чи не визнати їх, або пристосуватися до них. Отже, будь-який проект, яким би індивідуальним він не був, володіє універсальною значимістю. Будь-який проект, будь то проект китайця, індіанця чи негра, може бути зрозумілим для європейця. Може бути зрозумілим – це означає, що європейець 1945 року може точно так само іти від досягнутої ним ситуації до її меж, що він може відтворити в собі проект китайця, індіанця чи африканця. Будь-який проект універсальний в тому смислі, що зрозумілий кожному. Це не означає, що даний проект визначає людину раз і назавжди, а тільки те, що він може бути відтвореним. Завжди можна зрозуміти ідіота, дитину, дикуна чи іноземця, достатньо мати

необхідні відомості. В цьому смислі ми можемо говорити про всезагальність людини, котра, однак, не дана заздалегідь, але постійно твориться. Обираючи себе, я створюю всезагальне. Я створюю його, розуміючи проект будь-якої іншої людини, до якої б епохи вона не належала. Ця абсолютність вибору не ліквідує відносності кожної окремої епохи. Екзистенціалізм і хоче показати цей зв'язок між абсолютним характером вільної дії, засобом котрої кожна людина реалізує себе, реалізуючи в той самий час певний тип людства, – дії, зрозумілої будь-якій епосі і будь-якій людині, й відносністю культури, яка може явитися наслідком такого вибору. Необхідно відмітити разом з тим відносність картезіанства й абсолютність картезіанської позиції. Якщо хочете, в цьому смислі кожен із нас істота абсолютна, коли вона дихає, їсть, спить або діє тим чи іншим чином. Немає ніякої різниці між вільним буттям, буттям-проектом, існуванням, що обирає свою сутність, і абсолютним буттям. І немає ніякої різниці між локалізованим у часі абсолютним буттям, тобто розміщеним в історії, та універсально збагненим буттям.

Це, однак, не знімає повністю звинувачення в суб'єктивізмі, яке виступає ще в декількох формах. По-перше, нам говорять: «Значить, ви можете робити що завгодно». Це звинувачення формулюють по-різному. Спочатку нас записують в анархісти, а потім заявляють: «Ви не можете судити інших, оскільки не маєте підстав, щоб надати перевагу одному проекту перед іншим». І, нарешті, нам можуть сказати: «Все довільне у вашому виборі, ви віддаєте однією рукою те, що ви нібито отримали іншою». Ці три заперечення не дуже серйозні. Перш за все, перше заперечення – «ви можете вибирати що завгодно» – неточне. Вибір можливий в одному напрямку, але неможливо не вибирати. Я завжди можу вибирати, але я повинен знати, що навіть в тому випадку, якщо нічого не вибираю, тим самим я все-таки вибираю. Хоча ця обставина й здається суто формальною, однак вона надзвичайно важлива для обмеження фантазії і капризу. Якщо вірно, що, перебуваючи в якійсь ситуації, наприклад в ситуації, що визначає мене як істоту, наділену статтю, спроможну знаходитися у відношеннях з істотою іншої статі і мати дітей, я мушу вибирати якусь позицію, то, в будь-якому випадку, я несу відповідальність за вибір, який, зобов'язуючи мене, зобов'язує в той же час усе людство. Навіть якщо ніяка апріорна цінність не визначає мій вибір, він все ж не має нічого спільного з капризом. А якщо декому здається, що це – та сама теорія довільної дії, що й у А. Жида, значить, вони не бачать величезної різниці між екзистенціалізмом та вченням Жида. Жид не знає, що таке ситуація. Для нього дії обумовлені простим капризом. Для нас, навпаки, людина знаходиться в організованій ситуації, якою живе, і своїм вибором вона змушує жити нею все людство, і вона не може не вибирати: вона або залишиться цнотливою, або одружиться, але не матиме дітей, або одружиться і матиме дітей. В будь-якому випадку, що б вона не робила, вона несе повну відповідальність за вирішення цієї проблеми. Звичайно, вона не посилається, здійснюючи вибір, на передвстановлені цінності, але було б несправедливо звинувачувати її в капризі. Моральний вибір можна порівняти скоріше зі створенням твору мистецтва. Однак тут необхідно одразу ж обмовитися, йдеться аж ніяк не про естетську мораль, наші противники настільки недоброчесні, що дорікають нам навіть в цьому. Приклад взятий мною лише для порівняння. Отже, хіба коли-небудь дорікали художнику, який малює картину, за те, що він не керується апріорно встановленими правилами? Хіба коли-небудь говорили, яку він має намалювати картину? Ясно, що немає картини, яка була б визначена до її написання, що художник живе творенням свого твору і що картина, котра має бути намальована, – це та картина, яку він намалює. Ясно, що немає апріорних естетичних цінностей, але є цінності, які проявляються потім – у зв'язку окремих елементів картини, у відношеннях між волею до творчості і результатом. Ніхто не може сказати, яким буде живопис завтра. Про картини можна судити, лише коли вони уже написані. Яке відношення має це од моралі? Тут ми також опиняємося в ситуації творчості. Ми ніколи не говоримо про довільність твору мистецтва. Обговорюючи полотно Пікассо, ми не говоримо, що воно довільне. Ми добре розуміємо,

що, малюючи, він творить себе таким, яким він є, що сукупність його творів включається у його життя.

Те ж саме має місце і в моралі. Спільним між мистецтвом і мораллю є те, що в обох випадках ми маємо творчість і винахідництво. Ми не можемо вирішити а priori, що необхідно робити. Мені здається, я достатньо показав це на прикладі того молодого чоловіка, котрий приходив до мене за порадою і котрий міг звертатися до будь-якої моралі, кантіанської або якої-небудь ще, не знаходячи там для себе ніяких вказівок. Він був змушений винайти для себе свій власний закон. Ми ніколи не скажемо, що ця людина – вирішить вона залишитися зі своєю матір'ю, беручи за основу моралі почуття, індивідуальну дію і конкретне милосердя, чи вирішить поїхати в Англію, надаючи перевагу жертвності, – зробила довільний вибір. Людина створює себе сама. Вона не створена спочатку, вона творить себе, обираючи мораль, а тиск обставин такий, що вона не може не вибрати яку-небудь певну мораль. Ми визначаємо людину лише у зв'язку з її рішенням зайняти позицію. Тому безглуздо дорікати нам у довільності вибору.

По-друге, нам говорять, що ми не можемо судити інших. Це почасти вірно, а почасти ні. Це вірно в тому сенсі, що кожного разу, коли людина вибирає свою позицію і свій проект з усією щирістю і повною ясністю, яким би не був цей проект, йому неможливо надати перевагу перед іншим. Це вірно в тому сенсі, що ми не віримо в прогрес. Прогрес – це покращення. Людина ж завжди знаходиться віч-на-віч зі змінною ситуацією, і вибір завжди залишається вибором в ситуації. Моральна проблема нітрохи не змінилася з тих пір, коли слід було вибирати між прибічниками і противниками рабовласництва під час війни між Північчю і Півднем, аж до сьогоднішнього дня, коли необхідно голосувати за МРП¹⁹ чи за комуністів.

Але тим не менше судити можна, оскільки, як я уже говорив, людина вибирає, в тому числі вибирає і самого себе, перед лицем інших людей. Перш за все можна судити, який вибір заснований на омані, а який на істині (це може бути не оціночне, а логічне судження). Можна судити про людину, якщо вона нечесна. Якщо ми визначили ситуацію людини як вільний вибір, без виправдань і без опори, то будь-яка людина, яка намагається виправдатися своїми пристрастями або придумує детермінізм, нечесна. Можуть заперечити: «Але чому б їй не вибирати себе нечесно?» Я відповім, що не збираюсь судити з моральної точки зору, а просто визначаю нечесність як оману. Тут не можна уникнути судження про істину. Нечесність – це, очевидно, хиба, бо втаює повну свободу дії. В тому ж смислі можна сказати, що вибір нечесний, якщо заявляється, нібито їй передують деякі напередіснюючі цінності. Я суперечу сам собі, якщо одночасно хочу їх встановити і заявляю, що вони мене зобов'язують. Якщо мені скажуть: «А якщо я хочу бути нечесним?» – я відповім: «Немає жодних підстав, щоб ви ним не були, але я заявляю, що ви саме такі, тоді як строга послідовність характерна лише для чесності». Крім того, можна висловити моральне судження. В кожному конкретному випадку свобода не може мати іншої мети, крім самої себе, і якщо людина одного разу визнала, що, перебуваючи в закинутості, сама встановлює цінності, вона може бажати тепер тільки одного – свободи як підґрунтя усіх цінностей. Це не означає, що вона бажає її абстрактно. Це попросту означає, що дії чесних людей мають своєю кінцевою метою пошуки свободи як такої. Людина, яка вступає в комуністичну або революційну профспілку, переслідує конкретні цілі. Ці цілі передбачають наявність абстрактної волі до свободи. Але цієї свободи бажають в конкретному. Ми бажаємо свободи заради свободи в кожному окремому

¹⁹ М.Р.П. (M.R.P.) – скорочена назва французької політичної партії – Народно-республіканський рух. Заснована в листопаді 1944 р. як помірковано-права партія християнсько-демократичної орієнтації. Разом з комуністами та соціалістами входила в перший післявоєнний уряд (1946-1947 рр.). Одна із основних партій Республіки. Втратила вплив у другій половині 50-х рр. В результаті розколу частина партії влилася в голістський Союз демократів за V Республіку. Інша частина, очолювана Ж. Леканюе, утворювала в 1966 р. Демократичний центр, що є однією із головних партій, що входять до «Союзу за французьку демократію».

випадку. Але, прагнучи до свободи, ми виявляємо, що вона цілком залежить від свободи інших людей і що свобода інших залежить від нашої свободи.

Звичайно, свобода, як визначення людини, не залежить від іншого, але, як тільки починається дія, я зобов'язаний бажати разом з моєю свободою свободи інших, я можу приймати в якості мети мою свободу лише в тому випадку, якщо поставлю своєю метою також і свободу інших. Відповідно, якщо з точки зору повної автентичності²⁰ я визнаю, що людина – це істота, у котрої існування передуює сутності, що вона є істотою вільною, яка може за різних обставин бажати лише своєї свободи, я одночасно визнаю, що я можу бажати й іншим тільки свободи. Таким чином, в ім'я цієї волі до свободи, що передбачається самою свободою, я можу формулювати судження про тих, хто прагне прихвати від себе повну безпричинність свого існування і свою повну свободу. Одних, хто приховує від себе свою повну свободу за допомогою духу серйозності або посилянь на детермінізм, я назву боягузами. Інших, які намагаються довести, що їхнє існування необхідне, хоча навіть поява людини на Землі є випадковістю, я назву сволотою. Але боягузів або сволоту можна судити лише з точки зору строгої автентичності. Тому, хоча зміст моралі й змінюється, певна форма цієї моралі універсальна. Кант заявляє, що свобода бажає самої себе і свободи інших. Згоден. Але він вважає, що формальне і всезагальне достатні для конституювання моралі²¹. Ми ж, навпаки, гадаємо, що занадто абстрактні принципи зазнають краху при визначенні дії. Розглянемо ще раз приклад з цим учнем. В ім'я чого, в ім'я якої великої максими моралі міг би він, по-вашому, з повним спокоєм духу наважитися покинути матір або ж залишитися з нею. Про це ніяк не можна судити. Зміст завжди конкретний і, отже, непередбачуваний. Завжди має місце винахід. Важливо тільки знати, чи робиться даний винахід в ім'я свободи.

Розглянемо два конкретних приклади. Ви побачите, в якій мірі вони узгоджуються один з одним і в той же час різні. Візьмемо «Млин на Флоссі»²². В цьому творі ми зустрічаємо деяку дівчину на ім'я Меггі Туллівер, котра є втіленням пристрасті і усвідомлює це. Вона закохана в молодого чоловіка – Стефана, який обручений з іншою, нічим не примітною дівчиною. Ця Меггі Туллівер, замість того щоб легковажно надати перевагу своєму власному щастю, вирішує в ім'я людської солідарності пожертвувати собою і відмовитися від коханого чоловіка. Навпаки, Сансеверина в «Пармській

²⁰ Автентичність – справжність людського існування, що протиставляється філософами-екзистенціалістами «неавтентичності», що розуміється як підкорення напередзаданим визначенням, втрата самого себе, підкорення «диктатурі публічності». Будь-які форми соціального існування, колективної дії оголошуються неавтентичними. На думку Сартра, людина, яка має несправжнє існування, перебуває в «дурній вірі», у неї нечиста совість, оскільки вона перекладає відповідальність за свої вчинки на природні чи соціально-історичні закономірності. Автентичність, навпаки, означає вільне становлення, заперечення будь-якої наявної дійсності, спонтанний вихід за власні межі, повноту відповідальності за свої дії.

²¹ «Кант вважає, що формального і всезагального достатньо для конструювання моралі». Етичне вчення видатного німецького філософа І. Канта (1724-1804) є вихідним пунктом екзистенціалістської етики. Кант відокремив етику як науку про належне від причини обумовлених подій зовнішнього світу. Як «річ-у-собі» людина наділена свободою волі, її вчинки не залежать від якої б то не було детермінації, характерної для світу явищ. Етика Канта має формальний характер, тобто вчинок оцінюється незалежно від матеріальних обставин (бажань, інтересів, прагнень до користі чи любові до ближнього). Вчинок моральний, якщо відповідає категоричному імперативу: «Вчиняй так, щоб максима твоєї волі могла у той же час мати силу всезагального законодавства» (Кант І. Критика практического разума. – Соч., М., 1965. Т. 4 (1), с. 347). Таким є універсальний для будь-якої розумної істоти закон моралі. З точки зору Сартра, кожна людина знаходиться в неповторній життєвій ситуації, вибір здійснюється нею на свій страх і ризик. Підкорення яким би то не було зовнішнім для самої людини нормам Сартр вважає ознакою не автентичного існування. Однак ця позиція веде до етичного релятивізму, до «все дозволено», і у Сартра можна виявити положення, що наближають його вчення до кантівського. За Кантом, в іншій розумній істоті необхідно бачити не тільки засіб, але також і мету. Згідно з Сартром, здійснюючи вільний акт вибору, ми повинні бачити в свободі іншого мету саму по собі, тобто вибирати світ таким, яким ми бажали б, щоб його вибирала і всі інші люди. Однак у Канта все загальність забезпечується постулатами про існування свободи волі, безсмертя, бога, тоді як у Сартра дана позиція в принципі не має підстав.

²² «Млин на Флоссі» (1860, т. 1-3) – соціально-психологічний роман Дж. Еліот (псевдонім американської письменниці Мері Енн Еванс, 1819-1880).

обителі»²³, вважаючи, що пристрасть складає істинну цінність людини, заявила б, що велика любов варта усіх жертв, що їй необхідно надати перевагу перед банальною подружній любові, котра поєднала б Стефана і ту дурочку, з якою він зібрався одружитися. Вона вирішила б пожертвувати останньою і добитися свого щастя. І, як показує Стендаль, заради пристрасті вона пожертвувала б і собою, якщо того вимагає життя. Тут перед нами дві прямо протилежні моралі. Але я вважаю, що вони рівноцінні, бо в обох випадках метою є саме свобода. Ви можете уявити собі дві абсолютно аналогічні за своїми наслідками картини. Одна дівчина воліє покійно відмовитися від любові, інша – під впливом статевого потягу – воліє ігнорувати колишні зв'язки чоловіка, якого любить. Зовні ці два випадки нагадують щойно описані. І тим не менше вони дуже від них відрізняються. Сансеверина за своїм ставленням до життя набагато ближча до Меггі Туллівер, ніж до такої безтурботної жадібності.

Таким чином, ви бачите, що друге звинувачення одночасно й істинне, і хибне. Вибирати можна все, що завгодно, якщо йдеться про свободу вирішувати.

Третє заперечення зводиться до наступного: «Ви отримуете однією рукою те, що даєте другою», тобто ваші цінності, по суті, несерйозні, оскільки ви їх самі вибираєте. На це я з глибокою скорботою відповім, що так воно і є; але якщо я вже ліквідував бога-отця, то повинен же хто-небудь винаходити цінності. Необхідно приймати речі такими, якими вони є. І, крім того, сказати, що ми винаходимо цінності, – значить стверджувати лише те, що життя не має апріорного смислу. Допоки ви не живете своїм життям, воно нічого собою не представляє, ви самі маєте надати йому сенс, а цінність є не що інше, як цей смисл, що ви вибираєте. Тим самим ви виявляєте, що є можливість створити людське співтовариство.

Мені дорікали за саме питання: чи є екзистенціалізм гуманізмом. Мені говорили: «Адже ви писали в "Нудоті"²⁴, що гуманісти не праві, ви посміялися над певним типом гуманізму, навіщо тепер до нього повертатися?» Дійсно, слово «гуманізм» має два абсолютно різних смисли. Під гуманізмом можна розуміти теорію, що розглядає людину як мету і найвищу цінність. Подібного роду гуманізм є у Кокто²⁵, наприклад, у його оповіданні «В 80 годин навколо світу», де один із героїв, пролітаючи на літаку над горами, вигукує: «Людина дивовижна!» Це означає, що особисто я, не приймаючий участі у створенні літаків, можу скористатися плодами цих винаходів і що особисто я – як людина – можу відносити на свій рахунок і відповідальність, і почесні за дії, вчинені іншими людьми. Це означало б, що ми можемо оцінювати людину за найвидатнішими діями деяких людей. Такий гуманізм абсурдний, бо тільки собака чи кінь могли б дати загальну характеристику людині і заявити, що людина вражаюча, чого вони, до речі, зовсім не збираються робити, принаймні, наскільки мені відомо. Але не можна визнати, щоб про людину могла судити людина. Екзистенціалізм звільняє її від усіх суджень подібного роду. Екзистенціаліст ніколи не розглядає людину як мету, оскільки людина завжди незавершена. І ми не зобов'язані думати, що є якесь людство, котрому можна поклонитися

²³ «Пармська обитель» (1839) – роман Стендаля (1783-1842, справжнє ім'я Анрі Бейль), видатного французького письменника, автора романів «Арманс», «Червоне і чорне», «Люсьєн Левен» («Червоне і біле»), в яких дається широка картина французького суспільства першої половини XIX ст.

²⁴ «Нудота» – перший роман Сартра (1938), в якому в яскравій художній формі викладені основні положення екзистенціалізму. Герой роману, Антуан Рокантен, відчуває «нудоту», що виникає при зіткненні свідомості з буттям («для-себе-буття» з «у-собі-буттям» – мовою трактату Сартра «Буття і ніщо»). Сама по собі свідомість прозора, тоді як буття «щільне», непроникне, неділиме. Але в результаті їхньої взаємодії виникає область «в'язкого», «слизу», «слякоті» – тобто людського повсякденного життя. Поруч з викриттям задушливої атмосфери провінційного міста, буржуазних цінностей, в романі проводиться різка критика традиційного (християнського або соціалістичного) гуманізму. Якщо в «Нудоті» гуманізм взагалі розглядався як породження нечистої совісті («дурної віри»), як лицемірство, то в 40-ві рр. справжнім гуманізмом був оголошений екзистенціалізм. Звідси посилання Сартра на свій ранній твір, в якому питання про гуманізм вирішувалося інакше.

²⁵ Кокто Жан (1889-1963) – французький письменник, художник, кінорежисер.

на манер Огюста Конта. Культ людства приводить до замкнутого гуманізму Конта і – варто сказати – до фашизму²⁶. Такий гуманізм нам не потрібен.

Але гуманізм можна розуміти й в іншому смислі. Людина знаходиться постійно за межами самої себе. Саме проєктуючи себе і втрачаючи себе зовні, вона існує як людина. З іншого боку, вона може існувати, тільки переслідуючи трансцендентні цілі. Будучи цим виходом за межі, вловлюючи об'єкти лише у зв'язку з цим подоланням самої себе, вона знаходиться в серцевині, в центрі цього виходу за власні межі. Немає ніякого іншого світу, окрім людського світу, світу людської суб'єктивності. Цей зв'язок конститууючої людини трансцендентності (не в тому смислі, в якому трансцендентний бог, а в смислі виходу за свої межі) і суб'єктивності – в тому смислі, що людина не замкнута на собі, а завжди присутня в людському світі, – і є те, що ми називаємо екзистенціалістським гуманізмом. Це гуманізм, оскільки ми нагадуємо людині, що немає іншого законодавця, крім неї самої, в закинутості вона буде вирішувати свою долю; оскільки ми показуємо, що реалізувати себе по-людськи людина може не шляхом занурення в самого себе, але в пошуку цілі зовні, якою може бути звільнення або ще яке-небудь конкретне самоздійснення.

З цих міркувань видно, що немає нічого більш несправедливого за висунуті проти нас заперечення. Екзистенціалізм – це не що інше, як спроба зробити всі висновки з послідовного атеїзму. Він зовсім не намагається ввергнути людину у відчай. Але якщо відчаєм називати, як це роблять християни, будь-яке невір'я, тоді саме первородний відчай – його вихідний пункт. Екзистенціалізм – не такий атеїзм, який розтрачує себе на доведення того, що бог не існує. Скоріше він заявляє наступне: навіть якби бог існував, це нічого б не змінило. Така наша точка зору. Це не значить, що ми віримо в існування бога, – просто суть справи не в тому, чи існує бог. Людина має знайти себе і переконатися, що ніщо не може її врятувати від себе самої, навіть достовірне доведення існування бога. В цьому смислі екзистенціалізм – це оптимізм, вчення про дію. І тільки внаслідок нечесності, плутаючи свій власний відчай з нашим, християни можуть називати нас зневіреними.

*Переклад з російської
к.ф.н. О.П. Панафідіної*

²⁶ «...людство, якому можна поклонитися на манер Огюста Конта. Культ людства приводить до замкнутого гуманізму Конта і – варто сказати – до фашизму». Огюст Конт (1798-1857) – французький філософ, основоположник позитивізму. В «Системі позитивної політики» проголосив нову «релігію людства», спробував створити «культ людини», а його послідовники навіть створили відповідну церковну організацію. Хоча вчення Конта про «соціальний порядок» мало консервативний характер, сартрівське порівняння соціального вчення Конта з фашизмом історично неправомірне.